

Vlad Țepeș, a tisztelt havasalföldi fejedelem (s Mátyás király kortársa és riválisa, aki amúgy a történelmi PR sajátos mozgásai mentén Drakula-ként híresült el). Arany Jánosnak pedig azt nem tudták sokáig megbocsátani bírálói és olvasói, hogy Csóri vajda álmodozó, ám a nemzetet győzelemre vinni nem képes alakjába Kossuth Lajost vélték – nyilván okkal – képzelni.

Mindkettő saját hazájában a kötelező olvasmányok rémét és a vájt fülű irodalomtörténészek, továbbá kalandvagyó művészek újrafelfedezésinek tárgyát képezi a két eposzparódiaként is értelmezhető vígeposz. Időről időre kísérletek történnek arra, hogy kortárs értelmezések is szülessenek: a Nagyidai cigányok Schwajda György színpadra alkalmazásában népszerű táncdarabként szerepel a színházakban, plakátokon; románul pedig nemrég jelent meg a Cigányiász a kiváló nagyváradi költő, Traian Ștef kortárs átíratában románul, Demény Péter fordításában pedig az átírat átírata – magyarul.

Adrian-Nicolae Furtună

PARTKÖZELBEN

– a romák transznisztriai deportálásának társadalmi tükröződéséről¹

„Csikorgófü zöld levele,
Szombaton épp reggelibe
Zsandárok jöttek befele,
Hej, de nem is vendégségbe,
Ej, bizony, hogy elvignyenek,
Nem azért, hogy leüljenek.
Hej, te cigány, jer' a Bughoz,
A faszomba, nem mozdulok!
Szépséges Transznisztriába
Ígéret vó't fő'dre, házra,
Hej, de semmit meg nem adtak,
Kolhozokba behajtottak.
.....
Brigadéros a nyakunkon,
Kezében a bunkósbottal,
Hogy a robot le ne álljon
Hogy a robot le ne álljon, hej.”

(Radu Alexandrina, 81 éves, a transznisztriai deportálás túlélője)

¹ A tanulmány szerzője fiatal roma kutató, a Romane Romidata Kulturális Kutatási Központ munkatársa. 2009-ben dokumentumfilmet készített a romák transznisztriai deportálásáról, majd 2010-ben könyvet is kiadott ugyanebben a témában: *O samudaripen thaj lesqi ciaci paramisi / De ce nu plâng?... Holocaustul romilor și povestea lui adevărată. Deportarea romilor în Transnistria: mărturii, studii, documente*. A lábjegyzetek a tanulmány fordítójától származnak, aki azt átdolgozta és rövidítette is.

A második világháború alatt Romániából Amintegy huszonötezer roma etnikumú személyt deportáltak a román hadsereg által elfoglalt Transzniszföldre. Az erre vonatkozó döntést Ion Antonescu² marsall hozta meg.

Ez a cikk nem tárgyalja a jelenség történelmi vonatkozásait, hiszen ezt már több történész és kutató megtette, köztük Viorel Achim és Radu Ioanid. Célunk viszont néhány történelmi vonatkozású pontosítást tenni, amelyek révén elemezhetjük a deportálásról kialakult képet.

1942 májusában népszámlálást tartottak azzal a szándékkal, hogy azonosítsák az úgynevezett „problémás romákat”. Ebbe a kategóriába tartoztak „mindazok, akik nem tudták igazolni a megélhetésüket”. A transznisztriai deportálás tehát a letelepedett romák közül azokat érintette, akiknek nem volt munkahelyük, vagy büntetett előéletük volt. A nomád életmódot folytató romák esetében nem létezett ilyen distinkció: valamennyiüket deportálták. A népszámlálás 40 090 fős roma populációt mutatott ki, ideértve a vándorcigányokat is.

A CISHR³ zárójelentése szerint június elsején kezdődött a nomád roma közösségek deportálása, szeptemberben pedig a letelepedett és „problémásnak” tekintett romák elszállítása; az előbb említett jelentés szerint ez 13 175 személyt érintett. A nomád cigányok saját szekereiken jutottak Transzniszföldre, míg a letelepedett romákat néhány vonatkülönítmény szállította.

Az Antonescu-kormány politikáját nagyrészt a németországi náci rezsim példája befolyásolta, ám maga Antonescu az ellene lefolytatott peren így nyilatkozott erről: „A cigánykérdés a következőképpen mutatkozott: a Bukarestben és a többi városban elrendelt légvédelmi elsötétítések alatt több lopás és gyilkosság történt. A közvélemény védelmet követelt, mert a cigányok az éjszaka leple alatt betörték a házakba és fosztogattak. Számos vizsgálat után megállapították, hogy lő-

fegyverekkel ellátott cigányok voltak a tettesek. Mindezeket a cigányokat elköltöztették. Mivelhogy Alexianu⁴ úrnak munkaeöre volt szüksége Transzniszföldön, megtettem. Az én döntésem volt.” A per folyamán a vád kérdéseiből kiderült, hogy a cigányokon kívül valamivel sötétebb bőrszínű románokat is deportáltak, ami arra utal, hogy a tisztogatásnak kimondottan etnikai-faji, és nem szociális indítékai-ürügei voltak.

Egy 2012-ben, Călărași megye Chirnogi falujában végzett terepmunka során egyes, a rudárokhoz⁵ tartozó túlélőket kérdeztem a deportálásról.

„Megjött a hadsereg, s elleptek, mint a hangyák, a férfiakat tették előre, apámat, aztán anyámat s minket utána, a gyerekeket, mi hantan voltunk, hogy egyetlen golyó elég legyen. A többiek már vártak a lapátokkal, hogy eltemessenek. S hát akkor láss dologhoz... a *Cigánylyány*, úgy mondták neki, egy gyönyörű fehér pejlovon egyből eléjött, még habzott a ló háta, s akkora volt, ni, mint az a fa ott, s mikor felemelte a piros zászlót, a hadsereg mind visszahúzódott és elfutott oda a hegyre, mi meg se mozdultunk, de intett, s eloldalogtunk a szekereink felé. Mind főbelöttek vón’, ha a *Cigánylyányka* nem jön, s nem kiáltja: »Ezek rudárok, fateknőben mosakodnak s fakanállal esznek, nem kell őket lelőni.« S akkor békin hagytak, s községről községre vittek és bétettek minket a kolhozba.” (Maria Bofu, 85 éves)

A fehér lovas megmentő valójában nem más, mint Elena⁶ anyakirálynő majdnem mesebe illő alakja. A téma kutatói közül Viorel Achim történész derít fényt erre a részletre.⁷ A tanulmányból kiderül, hogy az anyakirálynő több ízben is közbenjárt Ion Antonescu marsallnál a zsidók és a cigányok érdekében. Ugyanerre a motívumra erősít rá

2 Katonatiszt, politikus, 1940–1944 között Románia miniszterelnöke és egyben teljhatalmú diktátora.

3 Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului din România = A Romániai Holokausztot Tanulmányozó Nemzetközi Bizottság.

4 Gheorghe Alexianu (1897–1946): Transznisztriai katonai-polgári kormányzója.

5 A rudár Erdélyben és Magyarországon beásoknak hívták, többnyire famegmunkálással foglalkozó, archaikus román nyelven beszélő népcsoport.

6 Románia anyakirálynéja 1927–1930 és 1940–1947 között uralkodott, de valóságos hatalmat nem képviselt. I. Konstantin görög király és Zsófia porosz királyi és német császári hercegnő harmadik gyermeke volt.

7 *O intervenție a reginei-mame Elena pentru repatrierea unei femei de origine romă deportată în Transnistria*, 2009.

2009-ben egy másik adatközlő, a medvetáncolatok közül való nyolcvanéves Radu Alexandrina, Suceava megyéből: „A királyné a repülőből szórt szét röplapokat, amelyeken azt kérte, hogy a cigányokat engedjék szabadon.” A rudárok között végzett kutatás, a már említett 2012-es felmérés során újabb erre utaló magyarázattal szolgál: „Minket a királyné meg akart védeni, mert ő is fateknőben fürdött és fakanállal evett” – Vicu Ion (78 éves, Valea lui Pătru, Dolj megye).

A kutató számára ezek az információk a cigányság belső rétegződésének ismeretében értékelődnek át. A királynére való utalás egyben azt is jelzi, hogy a rudárok magukat magasabbrendűnek tekintették a többi roma kasztnál, mesterségük révén társadalmi fontosságukat a medvetáncolatok, kelderások, mázolóok stb. fölé helyezték. Másrészt a többi roma közösség szerint ők már nem is cigányok, mivel nem beszélnek a romani nyelvet, mintegy ezzel is az asszimilálódást, a többségiek eddigi megbélyegzésétől való eltávolodást célozva meg. Az őket illető „kashtalii” (kasht = *fa* a romaniban) megnevezés pejoratív konnotációja ebben az összefüggésben értelmezendő.

Tény, hogy az eddigi kutatások nem tudták felfedni a transznisztriai roma deportálás valamennyi társadalmi tükröződését, ezért a fő tájékozódási csapást továbbra is a túlélők szóbeli tanúvallomásai határozzák meg és egyben határolják be. A kommunista rendszer hatóságainak nem állt érdekükben, hogy bármilyen, a kérdésre vonatkozó információ közkezen forogjon. 1989 után egy sor dokumentumfilm készült a témában, de ezek a munkák igen szűk körben terjednek.

A kutatást az is nehezíti, hogy a Bug-melékre deportáltak történetéről szóló közlések csatornáit egy adott pillanatban beszűkülnek, hiszen Transznisztriában olyan történések zajlottak (kannibalizmus, nemi erőszak, egyéb erőszakos cselekmények), amelyeket a hagyományos cigány társadalomban tabunak tekintenek.

A roma kultúra egyik alapvető tartópillére a szégyen(éret) – *o lajao*. A pénztelenség, az éhség, a nemi erőszak, a már nem szűz meny-

asszonnyal való házasságkötés, a szenvedés, a kiközösítés és a deportálás: megannyi ok arra, hogy a cigány interjúalany elzárkózzék a kérdésektől, vagy, ha mégis válaszol, reakciói inkább a hallgatóságos, sokat sejtető non-verbális síkra szoruljanak vissza. Ezt példázza az a párbeszéd is, amelynek résztvevője az 1928-ban született és a kelderásokhoz tartozó Silvia Stănescu (2007, Cândești, Vaslui megye):

- „Ki fagyott meg? Mondjon neveket.
- Mondjak neveket, igen. Mondok, mondok: volt egy Saagura Gurica, ő meghalt, meglőtte a német, el akarta vinni magával, de nem ment, s akkor meglőtte.
- Magyarázza el, mit akart a német az Ön húgával, mert a kolléganőm nem érti.
- El akarták vinni őket. Nagy volt, és el akarta vinni őt máshová (az interjúalany továbbra is elzárkózik a részletektől).
- Hogy csúfot űzzön belőle.
- Igen (romani nyelven folytatja). Szégyellem elmondani.”

(Megjegyzendő, hogy ez az interjú kizárólag nők jelenlétében készült, és a terepmunkában részt vett egy cigány kutató is, aki szükség esetén fordítóként működött közre.)

Michael Stewart antropológus egy cikkében⁸ utalt arra, hogy nem osztja azok véleményét, miszerint a romák azért szeretnének feledni, hogy ne szenvedjenek. A szakember úgy véli, a roma kultúrára jellemző „feledés” annak tudható be, hogy a romák szokásrendjébe nem épült be a megemlékezés.

⁸ M. S.: *Remembering Without Commemoration: The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories Among European Roma* (2004).

Az esemény az Antonescu-kormány időszakához köthető, időben egyre távolodó történés. Ám még akkor sem volt lehetőség felmérni a helyzet súlyosságát: maga a deportálás egyik napról a másikra történt, oly hirtelenséggel, hogy a cigányoknak még a miérteket sem volt idejük megfogalmazni. Az, hogy mindez háborús körülmények között zajlott, szintén tompított a kényszerű kilakoltatás súlyán, és a többségi társadalomban (is) észlelhető reakciókon. Az 1989 utáni próbálkozások és kutatások mintegy hatvan esztendőnyi elhallgatást és feledést igyekeznek áthidalni, aránylag csekély hatékonysággal: az Elie Wiesel Holokausztkutató Intézet sorozatos felméréseiből kiderül, 2007-ben mindössze a megkérdezettek két százaléka tudott arról, hogy a népirtás a cigányok üldözését és tömeges kivégzését is jelentette, ez az arány a 2009-es mintában négy százalék, 2010-ben pedig mindösszesen öt százalék.

A roma közösségekben folytatott fókusz-csoportos felmérésem során kiderült, hogy maguknak a cigányoknak is kevés és töredékes információjuk van az akkori eseményekről. Arra a kérdésre, hogy mi a Bug, legtöbbjük folyót vagy szigetet említett, és kisebb részük azonosította a „láger”, a „börtön” kifejezés jelentésbeli holdudvarában; megjegyzem, a csoportot 16–75 éves, kevésbé képzett romák alkották.

Kartonbárkák

A transznisztriai kontextusban visszatérő motívumként jelentkezik a papundekli-hajók vagy -bárkák képe. A Bugról kérdezett alanyok legtöbbször, azok is, akik nem folyóként azonosították be, igen gyakran tesznek említést a papírcsónakokról, kartonbárkák-ról, amelyekre a cigányokat felcsalogatták, és a folyó (vagy a tenger) közepén ezek a papírladikok beszakadtak, utasaik pedig odavesztek. Van olyan feljegyzés is, ahol a hajót vagy bárkát vasúti vagon váltja, amelynek ugyanakkor szintén kartonból van az alja. Az eddig tanulmányozott irattári dokumentumok egyikében sem lelhető fel a papírhajókra történő utalás. A legvalószínűbb magyarázat a *Struma*

nevű hajó esetében keresendő. 1942. február 24-én az Isztambul irányába (valójában Haifa kikötőjébe igyekvő) vízijárművet a szovjet haditengerészet egységei elsüllyesztették. A fedélzetén 769 zsidó, közöttük mintegy száz gyermek tartózkodott: egyetlen ember élte túl a katasztrófát. Mindannyian az Antonescu-rezsim üldöztetései elől próbáltak menekülni. Legalább két indok látszik igazolni ezt a történeti-szemantikai kontaminációt:

1. A hajó elsüllyesztésének időpontja és a romák deportálásának kezdete közötti aránylag rövid időintervallum (1942. február 24–június 1.).

2. A *Struma* kétséges műszaki állapota és igen gyenge felszereltsége (korhadó hajótest, elavult gépezet, minimális navigációs rendszer).

Meg kell jegyezni, hogy a korabeli sajtóban egyetlen cikk vagy hír sem foglalkozott a hajó tragédiájával. További kutatások szükségesek tehát ahhoz, hogy feltárjuk, miként szivároghatott át ez a történet, és hogyan vált refrénszerű motívummá a romák kollektív emlékezetében. A beágyazottságra jó példa, hogy a manele-énekesek⁹ szövegeiben ma is felbukkan a papírbárka: „Elleneimnek jól állna / egy apró kis kartonbárka / szeljük át vele a Nílust / etessék a krokodilust.”

De ugyanígy felbukkan a papírból készült lélekvesztők motívuma a cigánygyűlölő, xenofób blogbejegyzésekben is.

Konklúziók helyett álljon itt néhány átmeneti következtetés: nem kizárt, hogy a papírhajó-motívum másoktól (a gádzsóktól) való kölcsönzése azt a funkciót tölti be, amely a saját történelem-értelmezésben egy hiátust szeretne pótolni, s ugyanakkor, bármilyen furcsán hangzik is, mintegy parodisztikus megközelítést is kínál: a becsapott közösség (a házak, földek, haszonállatok helyett éheztetés, robotolás, megaláztatások) öniróniával föloldható poszttraumatikus kezelését.

ROSTÁS-PÉTER István fordítása

⁹ Népzenei alapú populáris zenei műfaj a Balkánon; különösen Romániában népszerű (főleg vidéken, illetve szegény városi környezetben). Előadói között nagy számban fordulnak elő romák.